

Bu meselelerin müstakil olarak daha ayrıntılı bir şekilde yeni çalışmalarda ele alınması gerekiyor. Yapılacak bu çalışmaların Vasalou'nun çalışmasında dikkat çektiği disiplinlerarası ilişkiler bağlamını da göz önüne bulundurması hiç şüphesiz onların değerini artıracaktır.

---

**Eşref Altaş**

*Fahreddin er-Râzî'nin*

*İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*

İz Yayıncılık, İstanbul 2009, 527 s.

---

**Mustakim ARICI**

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi

İbn Sînâ (ö. 428/1037) mantık, doğa bilimleri ve metafizik alanlarında yazdığı eserlerinde ortaya koyduğu sistematik düşünceyle felsefe, kelâm ve hatta bir ölçüye kadar tasavvuf tarihinde büyük bir etkiye sahip olmuş, onun sistematik düşüncesi farklı ekollerle somutlaşarak yaşamaya devam etmiştir. İbn Sînâ'nın felsefi sistemine yönelik olarak daha ilk kuşak öğrencilerinden 19. yüzyıla kadar birbirinden çok farklı içerik, nitelik, yöntem ve hacimlerde eserler yazılmıştır. İbn Sînâ'nın muhtelif eserlerini yorumlayan, bunun ötesinde bu felsefi sistemi büyük ölçüde devam ettiren telif eserler kaleme alan Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de birçok açıdan İslam düşünce tarihinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

İslam felsefe geleneğinin Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eleştirileriyle belinin büküldüğü ve son temsilcisi olarak ilan edilen İbn Rüşd (ö. 595/1198) ile nihayete erdiği yakın zamanlara kadar büyük ölçüde kabul gören bir yaklaşımdı. Bu düşüncenin hâlâ taraftarları olmakla beraber eski etkinliğini yitirdiğini, dahası Gazzâlî ve İbn Rüşd sonrası çalışmaların nitelik ve nicelik olarak arttığını, bununla birlikte tamamen yok farz edilen Osmanlı dönemindeki felsefe ve bilim geleneğine yönelik teveccühün de yapılan çalışmalarla günden güne somutlaştığını ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda Râzî'nin felsefi düşünceleri ve yaklaşımının çalışılması öncelikle, Gazzâlî sonrasında felsefi düşüncenin devam ettiği iddiasını savunmak anlamına gelmekte ve bahsedilen oryantalist tezin ve bunun sebep olduğu yanılısamanın mahkûm edilmesi ve hatta zamanla bertaraf edilmesi açısından önemli bir çabayı ifade etmektedir. İkincisi, Gazzâlî'den sonra onunla aynı çizgi

ve geleneğin bir temsilcisi olarak Râzî'nin felsefî düşüncesi hakkında yapılacak çalışmalar genel anlamda felsefî düşüncenin aldığı seyrin, dar anlamda da İbn Sînâ'nın sistemine yönelik algıların berraklaşması ve zenginleşmesi neticesini doğuracaktır. Ayrıca bu çalışmalar, Râzî'nin İbn Sînâ sistemine dair görüşlerinin önemli bir kısmını ifade ettiği şerhlerin müstakil bir eser olarak ele alınmasının gerekliliğini de beraberinde getirecektir. Üçüncüsü, Fahreddin er-Râzî kendisinden öncesiyile sonrasını birbirine bağlayan önemli bir pozisyona sahiptir. Bu yönüyle Râzî ile ilgili çalışmalar, birbirlerinden kopuk olarak addedilmeye müsait düşünürler ve eserler arasındaki irtibatları kavrama ve böylece düşünce geleneğine bütüncül bakabilme gibi bir perspektifi bize sunmaktadır. Bu değerlendirmeye konu olan ve yazarın 2009 yılında tamamladığı doktora çalışmasına dayanan kitap da Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ'nın felsefî sistemine dair yaklaşımını incelemeyi ve bahsedilen bu üç veçheyi okuyuculara sunmayı hedeflemektedir.

Dört bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, ilk olarak Râzî öncesindeki felsefe ve kelâm geleneklerinin kısa bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Râzî, İbn Sînâcı felsefe sistemine vâkıf olduğu gibi önceki kelâmî miras da yakından tanımaktadır. Râzî ayrıca Gazzâlî, Şehristânî gibi İbn Sînâ felsefesine yönelik en ciddi eleştirileri yapan düşünürlerin görüşlerine de hâkimdir. Râzî'nin tevarüs ettiği miras, bu çalışmanın ilk bölümünde incelendiği gibi onun yöntemini ciddi bir şekilde etkilemiştir. İbn Sînâ'nın burhânî yöntemini benimsemeyen Râzî, muhtelif eserlerinde iknâî-hatabî delillerden uzak durmak istediğini de zikretmektedir. Onun yöntemi bütünüyle İbn Sînâ mantığına bağlı olmadığı gibi teorik anlamda tamamen kelâmî de değildir. Hatta Râzî, bazı eserlerinde kelâmî metoda eleştiriler yöneltmektedir. Râzî *Nihâyetü'l-ukûl* ve *el-Mebâhisü'l-meşrikîyye* gibi eserlerinin farklı bir tarza sahip olduğunu ve meselelerin alışılmamış bir düzende ele alındığını açıkça belirtmektedir. *el-Mebâhisü'l-meşrikîyye* ve *el-Mülahas'*ın daha sonra yazılan eserlerle mukayesesi, bu eserlerin muhteva, tertip ve yöntem olarak ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Râzî'nin eserleri ve felsefî düşüncesi hakkında konuşurken dikkat edilecek en önemli hususlardan biri, onun eserleri arasındaki farklı yaklaşım ve görüşlerle karşılaşılmasıdır. Bu bağlamda onun, eserlerinin bir kısmında İbn Sînâ'nın tasnif ve görüşlerine sadık kaldığını, bir kısmında da böyle davranmadığını görmekteyiz. Bahsedilen durumun dikkate alınmamasının, Râzî'nin yönteminin anlaşılabilmesi ve felsefî düşüncelerine bütüncül bakılamaması neticesini doğuracağı açıktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Râzî'nin İbn Sînâ mantığına yönelik yorum ve eleştirileri incelenmektedir. Bu bölümde Râzî'nin mantık

düşüncesi bütünüyle ele alınmamakta, mantığın özellikle İbn Sînâ'nın ufak hacimli eserlerinde daralan yapısına göre aldığı şekil üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda karşılaşılan en önemli durum, mantığın git-tikçe tasavvur ve tasdik bölümlerinden oluşan bir yapıya bürünmesidir. Bu durum mantığın konusunda da kendisini göstermektedir. Râzî, gele-neğe uyararak mantığın ikinci akledilirleri, mutlak açıdan değil, bilinme-yenleri öğretmesi bakımından tertibe uygunlukları ve nasıl terkip edi-lecekleri bakımından araştırdığını ifade etmektedir. Mantıkla metafizik arasında tartışmalı olan kategoriler başlığı İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'taki sistemine uygun olarak mantıktan çıkarılmıştır. İbn Sînâ'nın bu uygu-lamasını devam ettiren Râzî'den sonra da kategoriler mantıkta değil de metafizikte incelenmiştir. İbn Sînâ'nın burhânî yöntemine eleştiriler yöneltten Râzî'nin mantık anlayışında burhân bölümü İbn Sînâ'ya gele-nekten farklı olarak daha kısa ve eleştirel tarzda ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Râzî'nin doğa bilimlerindeki yaklaşımına yer veril-mektedir. Râzî'nin doğa bilimlerindeki bakış açısı İbn Sînâ'dan ayrıldığı varlık anlayışının bir neticesi olarak farklı bir içerik ve tasnife sahiptir. Râzî bu araştırmayı cevher-araz ayırımını esas alarak yapmaktadır. Ni-celik, nitelik, nispet, durum, mekân, hareket ve zaman varlığın arazları olarak araz kategorisinde incelenirken; basit cisimler, dağlar, madenler ve diğer doğal oluşumlar cisim başlığıyla, nefsanî ve hayvanî kuvvetler ve idrakler nefis başlığıyla, aklî idrak de akıl başlığıyla cevher kategori-sinde incelenmektedir. Râzî mümkün ya da muhdes varlıkları cevher ve araz başlıkları altında incelemek suretiyle bu alanı Tanrı dışındaki varlıklara hasretmiştir. Böyle bir tercih yukarıda da bahsedildiği gibi Râzî'nin İbn Sînâ modeline sadık kaldığı *Şerhu Uyûni'l-hikme*'de değil, *el-Mûlahhas* ve *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye* gibi kendi tasnifini uyguladı-ğı eserlerinde tebarüz etmektedir. Esasen bu durum ilgili bölümlerin adlandırmasında da ortaya çıkmaktadır. Zira Râzî kendi modelini uy-guladığı *el-Mûlahhas*'ta ilm-i tabîi ve ilm-i ilâhî kullanımına bilinen anlamda yer vermemekte, bu ilimleri *el-ulûmu'l-hakikiyye* olarak cev-her ve araz başlıkları altında mütalaa etmektedir. Râzî İbn Sînâ'dan farklılaşan varlık telakkisinin bir neticesi olarak, sebeplilik meselesini metafizik anlamda ele almamış, nedenselliği fizik boyutta işlemiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü Râzî'nin metafizikle ilgili görüşlerinin bir hülasası ve değerlendirilmesi şeklindedir. Yukarıda kısaca işaret edildiği gibi Râzî'nin tüm eserlerinde mantıktan metafiziğe doğru ilerleyen bir tasnif bulunmamaktadır. Değerlendirmeye konu olan çalışma ilk bakışta böyle bir yanlısamayı ihsas ettirse de içeriğinde de zikredil-diği gibi Râzî'nin böyle bir modele sahip çıktığını söylemek mümkün değildir. Râzî'nin kendi modelini uyguladığı eserlerinin hepsinde man-

tığa yer verilmemektedir. Mantık bölümü olan eserlerde ise mantıktan sonra, varlık araştırmasına bir giriş olarak değerlendirilebilecek umûr-ı âmme başlığı bulunmaktadır. Bu başlıkta varlığın bölünebileceği en temel kavramlar, yine var olmaları bakımından incelenmektedir. Râzî, klasik anlamda İbn Sînâ'yı takip eden bir düşünür değildir. Bu sebeple Râzî kendi modelini uyguladığı eserlerinde metafiziği "ilm-i ilâhî" olarak adlandırmadığı gibi ona göre metafizik, konusu var olması bakımından varlığı inceleyen bir ilim de değildir. Râzî, ilm-i ilâhî kavramını daha çok klasik dönemde *usûlûcya* denilen teoloji karşılığında kullanmıştır. Bu çalışmada da Râzî'nin teolojiye dair görüşleri metafiziğin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde de Râzî'ye göre Tanrı'nın varlığının ispatı, sıfatlarının incelenmesinden sonra bir anlamda âlemlerle münasebeti demek olan fiilleri üzerinde durulmaktadır. Râzî'nin mantık/nazar, umûr-ı âmme, cevher, araz şeklindeki tasnifi kelâmın amaçlarına uygun olarak yeniden üretilmiş ve bu perspektif özellikle sonraki kelâm geleneğinin ana çerçevesini oluşturmuştur.

Özellikle Râzî gibi bir düşünürün felsefesinin nerdeyse bütününcü incelemek, bu çalışma özelinde, meselelerin hakkıyla temellendirilememesi, bazen de yüzeysel olarak geçilmesi gibi menfi bir duruma yol açmaktadır. Çok sayıda eseri olan ve bu eserlerinde farklı yöntem ve tasnifler deneyen Râzî'nin felsefesi üzerinde çalışmanın zorluklarına rağmen Eşref Altaş'ın eseri, alanda önemli bir boşluğu doldurması ve bir kaynak eser hüviyetini haiz olmasının yanında, daha sonra yapılacak çalışmalara da gerek içerik ve gerekse yöntem olarak önemli bir malzeme sunmaktadır.

## İbrahim Kalın

### *Knowledge in Later Islamic Philosophy: Mulla Sadra on Existence, Intellect, and Intuition*

Oxford University Press, New York 2010, 315 s.

#### Sümeyye PARILDAR

Doktora öğrencisi, Exeter Üniversitesi (İngiltere)

İbrahim Kalın'ın, Seyyid Hüseyin Nasr'ın danışmanlığında George Washington Üniversitesi'nde tamamladığı doktora çalışmasına dâyanan bu kitap, titiz araştırmasıyla sadece Molla Sadrâ çalışmalarına değil, Molla Sadrâ öncesi felsefe geleneği ile ilgili ortaya koyduğu çer-